

Catharina J.M. Halkes – een moderne kerkmoeder

Sieth Delhaas

Een 'her' story geschreven voor het vak kerkgeschiedenis in de opleiding voor het Testimonium katecheet, oktober 1982

*"Wie haar situatie dóór heeft, hoe zal je haar tegenhouden?"
Berthold Brecht*

Inhoud

Catharina J.M. Halkes – een moderne kerkmoeder.....	1
Voorwoord	3
I Een vormeloos begin.....	5
II Herschepping	13
Nawoord	22
Bijlage Steeds meer vrouwen voelen zich door de paus in de steek gelaten	24

Voorwoord

De hierboven geciteerde regels uit *'loflied op de dialectiek'* van Berthold Brecht mogen een waarschuwing zijn voor ieder, die de kracht en de voortgang van het feminisme ontkent of onderschat. Vrouwen en mannen zouden elkaar veel verdriet en tijdverlies kunnen besparen als mannen, die feminisme als vernielende of te veronachtzamen beweging zien, de moeite nemen werkelijk te luisteren naar datgene wat het feminisme te zeggen heeft. Datzelfde geldt ook voor de vele vrouwen, die zich in deze eenzijdige mannencultuur bewusteloos blijven voortbewegen.

Omwille van die tijd en dat verdriet zullen de vrouwen, die zich in de feministische stroom hebben geworpen zich niet willoos met de golven mee mogen laten voeren. Zij zullen met krachtige slagen moeten zwemmen naar een doel: heel-wording. Eigen bevrijding uit rollen en structuren mee moeten delen aan vrouwen en mannen, zodat een mensbeeld ontstaat, zoals God het eens heeft bedoeld.

De dichtregels van Brecht zijn tevens een rechtvaardiging voor mijn keuze om Catharina J.M. Halkes als *'kerkgeschiedenisfiguur'* te nemen. Deze keuze lijkt wat voorbarig en overhaast. Immers, Catharina is een nog levende vrouw met nog maar net de eerste officiële (buitenlandse) erkenning opgespeld. Niemand weet welke invloed haar werk nu al heeft, laat staan wat het voor de geschiedenis zal hebben.

Dat mag allemaal waar zijn, maar toch kan ik om deze vrouw niet heen. Als ik feministe wil zijn – ik probeer het echt te zijn – dan kan ik me niet permitteren mijn tijd aan een vrouw uit het verleden te besteden (met alle respect overigens voor alle moedige vrouwen, die in positieve of negatieve zin tot de kerkgeschiedenisboeken zijn doorgedrongen). Want in Tine Halkes eigen leven tekent zich duidelijk zichtbaar de breuk af die aangeeft hoe lang en op welke manier vrouwen nog mee willen doen in een kerk, die leeft vanuit een heilige Schrift en traditie, die door mannen is ontvangen, doorverteld, opgeschreven en vertaald in woorden en daden.

Sinds ca. tien jaar krijgen steeds meer vrouwen, beïnvloed door feministische theologen uit Amerika, inzicht in haar ware situatie. Eeuwenlang hebben zij zich moeten identificeren met Eva als de verleidster of met Maria, moeder en maagd tegelijk en welke vrouw kan daaraan voldoen?

In onze tijd is er voor het eerst een generatie vrouwen in staat zelf de bijbel in de grondtalen te lezen net vrouwelijk *'oog'* en *'hart'*.

De feministische theologie krijgt binnen de kerken nog nauwelijks ruimte. Catharina Halkes heeft sinds 1981 een plaats als docente feministische theologie aan de katholieke Universiteit te Nijmegen. Daarnaast heeft zij haar gedachten over feministische theologie duidelijk geformuleerd. Daarmee heeft zij de fase van de zich-beklagende-vrouw-in-de-kerk doorbroken en beëindigd.

Omdat veel misleidende kritiek op de feministische theologie in omloop is, is het noodzakelijk dat vrouwen samenwerken en hun best doen zoveel mogelijk duidelijkheid te scheppen; kritiek om te zetten solidariteit. Daarom moet ik, nu ik mijn situatie en die van vele andere vrouwen dóór heb, het leven en het werk van een feministische theologe *'beschrijven'*. Zal een man het anders doen?

Bovendien zijn er voor mij nog enkele heel persoonlijke redenen, die mij voor Catharina Halkes deden kiezen.

In de winter van 1977 waren het de woorden van Tine in een lezing voor de NCRV-radio in de rubriek *'Als vrouwen aan het Woord komen'*, die bij mij de herkenning brachten van wat ik al lang vermoedde en nu door een andere vrouw hoorde uitspreken.

Twee jaar later speelden uitspraken van haar in een interview in *'De Tijd'* (maart 1979) een baanbrekende rol in een diep ingrijpende verandering in mijn leven.

Tenslotte hoop ik dat deze keuze van mij, een van huis uit reformatorische feministe voor het leven en werk van een feministe van rooms-katholieke origine, een doorslaggevend bewijs is van de oecumenische geaardheid van de christenfeministische beweging.

In het kerkgeschiedenisboek van dr. O. de Jong, dat ik voor deze opleiding

ding voor het Testimonium Katecheet gebruikte, waarin zelfs nog gebeurtenissen uit 1980 zijn vermeld, wordt met geen enkel woord gerept over een theologische beweging vanuit feministisch perspectief. Een stroming, die toch al zo'n tien jaar geleden in beweging kwam! Dus vandaar.

's-Hertogenbosch, oktober 1982

I Een vormeloos begin...

Jeugd en studietijd

“Voor dit meisje was de godsdienst, de liturgie in haar kerk, de wierook, de Latijnse gezangen, het prachtige Gregoriaans een geweldige kracht én een soort onbewuste toevlucht of troost om tot zichzelf te komen. Twee keer per jaar ging er een processie door de kerk waar het allerheiligste werd rondgedragen; dan voelde ze zich aan zichzelf ontstegen en had ze wel uren in die sfeer willen blijven...”¹

Deze gevoelens van een jong meisje zijn wellicht het begin geweest van de latere motivatie van Catharina J.M. Halkes om, hoewel zeer kritisch en onder voorbehoud, in de kerk en in de joods-christelijke traditie te blijven. Zo zelfs, dat zij tegen zich zelf in zou gaan als ze ineens zou zeggen: nu geloof ik niet langer, ik ga de kerk uit, ik verlaat die geloofsgemeenschap.

Vlaardingen is de kleine provinciestad waar ze in 1920 werd geboren en haar jeugd jaren doorbracht tot ze na de oorlog op haar 25ste in Leiden ging studeren. Toen ze 10 jaar was overleed haar vader, een geweldig energieke man op wie Tine zich qua karakter en instelling veel vindt lijken. Een klap, die voor Tine en het gezin hard aan kwam. Haar moeder vaak ziek en niet sterk, kreeg naast de moeilijkheden van crisis- en oorlogsjaren bovendien nog de zorg en het verdriet rondom een zeer langdurig ziekbed van de oudste dochter, die tenslotte overleed. Na de dood van vader Halkes nam Catharina's tweede zusje samen met haar moeder de zorg voor het ontredderde gezin op zich en kwam van het gymnasium thuis. Door deze regeling was Tine in staat na de lagere school wel door te kunnen leren.

Kort na de oorlog stierf ook haar moeder, aan wie Tine de herinnering behield van een diep gelovige vrouw, die aan haar geloof veel kracht ontleende en de echtheid daarvan heeft op haar veel indruk gemaakt.

Haar geboorteplaats Vlaardingen was doortrokken van calvinisme. Katholieken beleefden er ingetogen en teruggetrokken hun geloof. Ze waren ver in de minderheid en de drie meisjes Halkes hielden op Palmzondag het verse groene palmtakje in haar tas of onder haar jas verborgen als ze van de kerk naar huis liepen. Als ze op zondag durfden fietsen werden ze nageroepen voor 'roomse paap'. In haar straat waren ze de enige katholieken. Dat was van doorslaggevende betekenis voor het contact met de kinderen in de straat. Er werd wel samen gespeeld, maar bij elkaar binnen kwamen ze niet.

¹Tijdschrift voor Literatuur en Kunst *Chrysallis* no. 8 1981

Op het Rotterdamse lyceum voor meisjes ‘*Maria Virgo*’ voelde Tine zich aanvankelijk erg onzeker als provinciaaltje tussen de stoere Rotterdammers, die elkaar allemaal leken te kennen. Zij fietste dagelijks veertig minuten tussen huis en school. Haar goede schoolprestaties en het feit dat ze gemakkelijk leerde verhoogden haar zelfvertrouwen. Op het eindexamen was zij zelfs uitverkoren om de examencommissie en de docenten toe te spreken.

Over haar tijd op deze school filosofeert ze: “Achteraf heb ik me wel eens gerealiseerd dat er zowel in ons gezin, na de dood van mijn vader, als op school alleen maar vrouwen waren. Misschien is dat een nadeel, maar het is ook mogelijk, dat ik juist daardoor nooit het idee heb gehad dat meisjes minder zijn dan jongens, je werd nooit vastgeprikt op een meisjesrol. Zowel thuis als op school werd een appèl op je geheel gedaan. Er was niemand die zei: dat kun je niet doen, je bent toch een meisje. Ik denk ook, dat leerlingen op een meisjesschool rustiger zichzelf kunnen worden dat meisjes op een gemengde school eerder in de verdrukking raken, in de schaduw blijven”.²

Hoewel ze graag wilde doorstuderen, realiseerde ze zich, dat dit door de financiële toestand thuis niet kon. Ze volgde een secretaresseopleiding, kreeg een administratieve baan op een huishoudschool maar had daarmee toch geen vrede, wilde leren wat er maar te leren viel. Ging Engels m.o. studeren en gaf conversatielessen in die taal.

Het duurde lang voordat zij echt haar richting kon vinden. Voor godsdienstlessen had ze altijd al veel belangstelling. Theologie studeren zat er voor katholieke meisjes toen nog niet in. Ze werd door zoveel dingen geboeid, dat ze het moeilijk vond een keus te maken en miste daarbij erg haar veel te vroeg gestorven vader. Het verlangen naar een universitaire studie kon zij op haar 25ste jaar verwirkelijken door in Leiden Nederlandse taal- en letterkunde te gaan studeren met als bijvak de geschiedenis van de filosofie van de middeleeuwen en de mystiek. Zij wilde daarmee op het spoor komen van de geestelijke stromingen in die tijd.

Pas in 1964* toen Nijmegen zijn poorten opende voor een ‘*normale*’ theologie studie konden ook meisjes en jongens vanaf de middelbare school deze opleiding volgen. Ook Tine, intussen 45 jaar, greep haar kans, en studeerde tussen 1965 en 1970 in Utrecht aan de Rijksuniversiteit pastorale psychologie en theologie en in Nijmegen aan de theologische faculteit, waar ze in 1970 als pastoraal supervisor werd benoemd.

Troost en uitdaging

In Leiden (1945-1950), voor het eerst opgenomen in een gemeenschap waarvan ook mannen deel uitmaakten en waar ze door haar late studie zo’n zeven jaar ouder was dan haar jaargenoten, ontdekte ze hoe de mannelijke studenten over de vrouwen spraken, vooral als ze er een nodig hadden om naar een feest te gaan.

Ze ontdekte in die jeugdijaren achteraf, dat er steeds twee lijnen waren: de lijn van comfort (troost, geborgenheid, nabijheid, de traditie ook en de beslotenheid), anderzijds de challenge (uitdaging, grenzen overschrijden, de ruimte in, de rebellie, de utopie). Termen uit de godsdienstsociologie, die ze ook op zichzelf van toepassing acht. Enerzijds was ze voor alles bang, onzeker en schichtig om aan iets nieuws te beginnen en het vertrouwde achter zich te laten, maar nog meer bang en daardoor eenzaam omdat ze zich altijd ‘*de ander*’ voelde: niet

² Jet Kunkeler, *Interview Tine Halkes*, Weekblad De Tijd, 23 maart 1979

zo knap, niet zo vlot, ouder tussen de jongeren, katholiek tussen andersdenkenden, (enige) vrouw tussen vele (kerk)mannen, en later, feministisch theologe tussen gewone feministen. Haaks daarop loopt de lijn van challenge in haar leven: toch erop uit trekken, ook als ze nauwelijks durft, toch lastig doen, terwijl ze graag aardig wil overkomen, toch telkens wegtrekken uit de veilige structuren, ook al lokte de geborgenheid ervan.

*“Ik ben voor bijna alles bang geweest:
voor 't donker
voor een feest,
voor kijken in de tram en voor mezelf –
Het zijn nu angsten, die ik wel vertrouw”.*

M. Vasalis

Langs drieërlei weg

Het is in dit werkstuk, dat slechts een beperkte omvang mag hebben, niet mogelijk de activiteiten van Tine Halkes op de voet te volgen. Wel wil ik proberen aan te geven langs welke lijnen zich haar levenswerk vanaf 1950 ontwikkelde in praktische zin en hoe haar denken zich langzamerhand vormde in de richting, die voor haar in 1974 een grote doorbraak werd in de feministische theologie.

a. Lekenbeweging

Vanaf het einde van de oorlog, dus al in haar studententijd had Catharina Halkes een plaats in het Diocesaanbestuur Katholieke Actie, vrouwelijke jeugd. Haar aandeel in de lekenbeweging was gericht op declericalisering van de kerk. Met name heeft ze getracht dit vorm te geven in het vormingswerk op kasteel ‘Bouvine’ in Breda in de jaren vijftig, waarin ze als voorzitter van het Curatorium fungeerde.

Zij was niet de enige. Met haar groeide een hele generatie op, die zich er steeds meer van bewust werd, dat leken in de kerk te weinig te zeggen hadden, zich daardoor ook niet meer alles door de bisschop lieten gezeggen. Voorbeeld daarvan is, dat toen in 1954 de bisschoppen het Mandement

uitvaardigden, waarin stond, dat een priester geen lid mocht worden van een socialistische vakbeweging, dit werd weggehoond.

In het onafhankelijke (katholieke) maandblad ‘Te elfder ure’ met Tine als enige vrouw in de redactie, werd stevig gewerkt aan de gewetensvorming van deze bewuste stroming binnen de katholieke kerk.

b. man-vrouw verhouding

De verantwoordelijkheid en vrijheid van mensen bevechten en te bevestigen is één, maar dan blijkt er een nieuw aspect naar voren te komen, binnen de kerk, maar ook binnen de hele cultuur: mannen zijn de éérste leken en vrouwen de tweede. Tine ontdekte, dat vrouwelijke leken van al haar kwaliteiten iets extra’s moeten hebben. Dat merkte ze ook ‘aan den lijve’ waar ze zelf als enige vrouw, intellectueel en dapper, met andere mannen in allerlei

werkverbanden functioneerde. “Ik merkte, dat ik als vrouw op een afstand werd gehouden. Ik mocht meedoen, maar er werd me niet echt ruimte gegeven: de mannen schoven niet op, maakten geen plaats. Daaronder heb ik erg geleden, omdat ik me enerzijds niet wilde opdringen (comfort) en anderzijds toch vond, dat dit nodig was (challenge). Het werk was weliswaar interessant, maar ik voelde me zelden op mijn plaats. Het gevoel, dat de redeneringen van de mannen voor mij niet klopten was altijd aanwezig, noch dat hun beslissingen de mijne waren. Als het op stemmen aan kwam stond ik alleen of behoorde ik bij de minderheid. Als ik op die vele jaren in kerkelijk werk terugkijk doe ik dat met zeer gemengde gevoelens, omdat mijn ambivalentie zo groot was. Ik wilde meedoen, maar ervoer mezelf als ‘de ander’, toch de buitenstaander. Lag het aan mij? Was ik zo’n onmogelijke vrouw? Dat vond ik zelf echter niet. Ik kwam er niet achter wat er ten diepste aan de hand was”.³

De vrouw als tweede leek zat haar zo dwars, dat, toen ze in 1954 terwijl ze in het kraambed lag, het verzoek kreeg om presidente te worden van het Katholiek Vrouwengilde te Breda, zij hierin toestemde. Als een ‘*plaatje*’ ter verduidelijking bij haar beslissing: in die tijd werd er in Breda nog gediscussieerd over co-educatie (gemeenschappelijke opvoeding) op scholen van jongens en meisjes. Het was een bijzonder expansieve tijd. Al mocht de kerk dan vinden, dat een lekenman beter was dan een lekenvrouw, vast stond, dat een lekenvrouw beter te porren was voor ontwikkeling. Dat, als vrouwen warm lopen voor een bepaalde zaak de dingen ook lukken. “Vrouwen, die door allerlei lectuur en discussie in beweging kwamen, waren veel onbevangener, feller en wilden dan ook overbodige ballast van de kerk consequent afwerpen. Mannen daarentegen bleken veel behoudender en werden bang ... Deze ervaringen brachten spanningen in sommige huwelijken en daar deinsde ik toen nog voor terug en ried vrouwen aan zich dan maar in te houden”.⁴

Wat in 1964 op het Tweede Vaticaans Concilie werd gedaan: de vensters open zetten naar de wereld – daarmee was Tine binnen het vrouwengilde, waarbij zo’n duizend vrouwen betrokken waren, al lang bezig. Dat werk heeft zij vijf jaar gedaan met als doel: vrouwen bij de tijd brengen omdat ze een achterstand hebben, om ze samen met de man tot zelfstandigheid te laten komen. In die zin was ze in de jaren zestig ook actief in de vrouwenbeweging in Vlaanderen (België). Ze streefde nog naar het, volgens eigen zeggen primitieve idee, dat mannen en vrouwen samen konden werken in de kerk, De structurele kant van wat er ten diepste aan de hand was, lag toen nog buiten haar gezichtsveld.

Helaas nu niet meer verkrijgbaar is het boek, dat zij in 1964 schreef over haar onbehagen als vrouwelijke randfiguur in een mannelijke kerk, getiteld ‘*Storm na de stilte*’. Op de eerste pagina pakt ze de zaak bij de kop door te stellen: “dat het niet uitsluitend en zelfs niet in de eerste plaats gaat om de positie die de vrouw binnen de rooms-katholieke kerk inneemt, om haar plaats, haar rang, haar ambt. Eronder liggen vragen die primair blijken, nummer één: hoe is het denken van de Kerk en binnen de Kerkgemeenschap over de vrouw, over de man en vrouw en in hoeverre blijkt dit denken de vrouw ‘*gemaakt*’ te hebben, gevormd of misvormd of minstens nog onvolledig gevormd?

En dit laatste geldt dan weer evenzeer voor de man want zolang hij zich in een niet alleen superieure, maar tevens ook geïsoleerde positie bevindt, ontbreekt er wezenlijk iets aan hem.

³ Tijdschrift voor Literatuur en Kunst *Chrysalis* no. 8 1981

⁴ idem

Eén ding is immers langzamerhand wel duidelijk geworden: “mens-zijn betekent per se medemens zijn en betekent bovendien nog: man-en-vrouw zijn”.⁵ Een boek, dat ze zelf een signaal uit haar pre-feministische periode noemt.

Via haar bestuurslidmaatschap van de Radboudstichting, die werkzaam is op het terrein voor studenten, die niet op katholieke universiteiten studeren liep het lijntje naar een plaats in het hoofdbestuur van de St. Willibrord vereniging. Deze richtte zich op de oecumene en verzorgt ook nu nog een maandelijkse uitgave ‘*Kosmos en Oecumene*’, In dat kader verbleef Tine Halkes gedurende het Tweede Vaticaans Concilie drie weken in Rome.

Binnen de St. Willibrordvereniging heeft zij in 1966 samen met René van Eyden een kleine werkgroep van circa 7 mensen opgericht die de naam ‘*Samenwerking man en vrouw in de kerk*’ kreeg. Een afspiegeling van het Department Cooperation Man and Woman in Church van de Wereldraad van Kerken in Genève. Zij wilde, daarmee een soort horzelfunctie binnen de rooms-katholieke kerk vervullen. Later, in 1974 werd deze naam veranderd in Vrouw/Man/Kerk en had men er behoefte aan meer theoretisch bezig te zijn met de vragen, die de vrouwen-bevrijdingsbeweging sinds 1968 had opgeworpen en deze ook binnen het kerkelijke en theologische veld te vertalen.

Er waren contacten met de Hervormde en de Gereformeerde vrouwenbeweging. Pogingen werden ondernomen om een interconfessionele oecumenische vrouwengroep op te richten. Ten gevolge van het meer en meer open stellen van de ambten voor de vrouw in de grote reformatorische kerken, vielen deze plannen uiteen. Besloten werd eerst de volle aandacht op de positie van de vrouw in de eigen katholieke kerk te richten. Tien jaar later, in 1977 zou die oecumenische groep er toch komen. De werkgroep Vrouw/Man/Kerk werd opgeheven en Tine sprak de openingsspeech uit op de oprichtingsbijeenkomst van de Werkgroep de Vrouw in Kerk en Samenleving van de Raad van Kerken in Nederland. Daarnaast kwam er een landelijke (r.-k.) projectgroep in Utrecht ‘*De vrouw in de kerk*’. Haar plaats in de werkgroep Vrouw/Man/Kerk leverde haar het verzoek op enkele malen deel te nemen aan een consultatie van de Wereldraad van Kerken in Genève ‘*Women and Ministry*’ en ‘*Ministry and Ordination*’.

Tussen 1968 en 1970 woonde zij alle zittingen bij van het Nederlands Pastoraal Concilie, bereidde onder andere de discussie voor met betrekking tot de vrouw in het kerkelijk ambt en plaatste herhaaldelijk kritische notities bijvoorbeeld bij de behandeling van het rapport ‘*Gezin en sexualiteit*’.

Een andere categorie van haar bezig zijn in de man-vrouw verhouding speelde zich af tussen 1964 en 1968 toen zij op verzoek van bisschop De Vet in de directie plaats nam van het Opleidingsinstituut voor pastoraal werk ‘*Maartenshof*’ te Breda. Zij gaf daar tot de

⁵ Drs. Tine Govaart-Halkes, *Storm na de stilte, plaats van de vrouw in de kerk*, Ambo-boeken, Utrecht 2^e dr. 1965

zomer van 1968 zelf ook les en constateerde tot haar vreugde, dat zeker tweederde van de cursisten uit vrouwen bestond. Zij voerde daar ook heel bewust een vrouwvriendelijk beleid.

Toen het door de Verenigde Naties uitgeroepen 'Jaar van de Vrouw' in 1975 kwam ging alles pas goed lopen. Tine: "Wij gingen zien, dat het helemaal doorbrak, dat er iets groots, iets massaals met vrouwen aan de gang was".

Pastoraat

Tine Halkes heeft steeds een zeer sterke pastorale betrokkenheid gehad. Deze kwam er pas goed uit toen ze leiding gaf in het Katholiek Vrouwengilde, later sloot haar werk aan 'Maartenshof' te Breda daarop aan. Haar theologiestudie spitste zich toe in de pastoraal theologie, die tenslotte ten dienste kwam en bruikbaar werd, zoals ze het zelf toelicht, voor de verzorging van het geloofsleven van mensen. In die periode (1970-1977) schreef ze het boek 'De horizon van het pastorale gesprek'. Intussen had ze ontdekt, dat ze in die pastorale zorg alsmaar voor vrouwen bezig was.

Een aantal studenten hadden haar gevraagd mee te willen doen in een project 'feministische theologie', dat zij voor hun kandidaatsexamen wilden doen. Vanaf 1975 heeft zij naast haar 7/10^e baan als pastoraal supervisor al haar vrije tijd aan die projectbegeleiding besteed.

Toen het project in juni 1976 ten einde liep, waren Tine en haar studenten het er over eens dat er aan de Universiteit plaats gemaakt moest worden voor de feministische theologie. Zij voerden een actie en in mei 1977 kreeg Tine Halkes van de Universiteitsraad een fulltime en speciale opdracht tot onderzoek en onderwijs met betrekking tot 'Feminisme en Christendom'. De doorslag tot deze beslissing was het argument van Tine aan het adres van het College van Bestuur, dat zij met de nodige brieven had bestookt en in gesprekken had getracht te overtuigen van de noodzaak van een eigen plaats voor feministische theologie: "Jullie zijn toch altijd zo bezorgd over de identiteit, de 'K' van de Universiteit. Dit is een nieuwe maatschappijkritische beweging, die vanuit het Christendom wil bezig zijn. Jullie bezwaar tegen de bevrijdingstheologie in de Derde Wereld is dat die Marxistisch is. Dit is jullie kans!"

"In 1981 hebben we het project geëvalueerd en men kwam tot de slotsom, dat deze plaats moet blijven. Het werk had intussen over de hele wereld bekendheid gekregen".

Catharina Halkes heeft als voorlopige kroon op haar werk op 8 februari 1982 een eredoctoraat in de theologie aan de universiteit van Yale (Amerika) gekregen. Zij ontving dit eredoctoraat voor haar pionierswerk op het terrein van 'feminisme en christendom' in Europa en wegens haar belangrijke bijdrage aan de vorm en inhoud van de feministische theologie.

Op zoek naar een nieuwe identiteit

Vooraf de artikelen, die zij in de jaren tussen 1969 en 1974 publiceert in 'Kosmos en Oecumene', uitgave van de St. Willibrordvereniging, geven een beeld hoe zij op zoek is naar een nieuwe identiteit van de vrouw, maar altijd in relatie tot de man. Steeds legt zij het accent op de relatie tussen mensen, een man-en-vrouw zijn in gezamenlijk overleg en verantwoordelijkheid. "Verdere samenwerking man/vrouw heeft niet alleen consequenties

voor mensen, maar ook voor de structuren waarin we elkaar ontmoeten en waarvoor we gezamenlijk verantwoordelijk zijn”.⁶

Hoe opstandig en ver vooruit Catharina Halkes in die tijd dacht, blijkt uit een citaat, dat ze in datzelfde nummer van ‘*K. en O.*’ aanhaalt van de sociologe Evelyne Sullerot, die baanbrekend werk voor de vrouw in de maatschappij heeft verricht: “De vrouw heeft voor het eerst haar eigen leven in handen doordat ze over haar lichaam (en dus over haar vruchtbaarheid en procreatie) kan beschikken”.

Tine reageert daarop: “Hierover moeten ook christenen nadenken, of een Romeins leergezag dat nu wil of niet”. En verderop: “We moeten de vraag niet uit de weg gaan of juist de menselijke seksualiteit niet om meer vormen kan vragen dan die van het huwelijk; of menselijke relaties niet ook de verwachting van tijdelijkheid kunnen verdragen zonder aan verantwoordelijkheid in te boeten”.

Zou zij, toen ze in 1969 de taakomschrijving van de werkgroep ‘*Samenwerking van man en vrouw in de kerk*’ schreef al bevroed hebben hoeveel werk er nog verzet zou moeten worden voordat “gelijkwaardigheid van man en vrouw in de kerk een innerlijke overtuiging” geworden zal zijn?

Tegenover het standpunt van de paus stelt ze haar eigen denkbeeld in een verslag over een studiebijeenkomst van de Wereldraad van Kerken over vrouwelijke ambtsdragers: “In september 1970 toen de paus twee vrouwen tot kerkleeraar benoemde voegde hij er waarschuwend aan toe dat men nu niet moest denken, dat deze erkenning een stap nader betekende tot de ambtserkenning van de vrouw”. Halkes pleit dan voor de weg der geleidelijkheid, voor een gewenning van de rol van katecheten en pastorale werkers en dat het veel zal afhangen van de wijze waarop de Wereldraad van Kerken de op deze studiebijeenkomst geformuleerde wensen en aanbevelingen waarmaakt. Ze schrijft: “Dit alles vraagt tijd, geld en mankracht. Voor ons katholieken is er de uitdaging bij te dragen wat wij kunnen”.⁷

De laatste fase van haar pre-feministische periode lijkt aangebroken als ze haar bijdrage voor ‘*K. en O.*’ schrijft, die ze ‘*een incomplete theologie*’ heeft genoemd. Daarin tekent zich al de grote twijfel af, die binnen het feminisme tot een zekerheid is geworden: “Laten de structuren van een mannelijke kerk zich nog wel van binnenuit veranderen?”. Ze veronderstelt, dat er andere, nieuwe beelden moeten gaan functioneren in die kerk en dat vrouwen, die in staat zijn hun ervaringen te formuleren en er op te reflecteren een nieuwe belevingswereld zouden moeten en kunnen openbaren. Halkes: “De openbaring zelf krijgt vorm in concrete kulturen en vanuit geleefde ervaringen. Ook het Godsbeeld is daarvan afhankelijk.

God is niet iemand van het mannelijk geslacht, naar Hij leeft zo voor alle mensen”. (God, she is black!) En nogmaals, als in een laatste poging om de mannen in de kerk wakker te schudden voordat zij zich terugtrekt in het christenfeministische kamp om over haar ‘*zijn*’ als vrouw (in

⁶ Drs. T. Govaart-Halkes, *Op zoek naar een nieuwe identiteit*, Kosmos en Oecumene, uitg. St. Willibrordvereniging - 's Hertogenbosch, 1969 no. 1

⁷ Drs. T. Govaart-Halkes, *Kerken moeten nú positie bepalen*, Kosmos en Oecumene, uitg. St. Willibrordvereniging - 's Hertogenbosch, 5^e jaarg. 1971 no 1.

de kerk) na te denken waarschuwt ze: “De mens in relatie tot de ander is beeld Gods, binnen wie ook gemeenschap van personen is”.⁸

Ze leest in die tijd ook steeds meer artikelen en boeken over ‘de vrouw’ en ‘de kerk’, ervan overtuigd, dat vrouwen zoveel mogelijk bij de eigen ervaringen moeten blijven en van daaruit optrekken.

De twintig jaar, die ze heeft ingezet voor een integratie van de man/vrouw-verhouding in de kerk heeft ze als erg ontmoedigend leren zien.

Ze haalt een voorbeeld aan uit de praktijk van een kerkelijke vergadering: “Na veel vruchteloos heen en weer gepraat over de te kiezen personen voor een belangrijke commissie kijkt de voorzitter in een zekere vertwijfeling de tafel nog eens rond en tenslotte vraagt hij met een olijke lach om zijn eigen grapje: ‘Of misschien één van de dames?’ – we waren met z’n tweeën. Daar ga je dan, op de hoop van het andere geslacht, de categorie van wie blijkbaar niet ieder een eigen persoon is met een eigen naam”.

Ze concludeert in datzelfde artikel, dat het uur van samenwerking nog niet heeft geslagen, omdat de meeste mannen zich het monopolie niet laten afnemen; ook hebben nog te weinig vrouwen een rustig maar niet wijkend zelfbesef of willen al niet meer en haken af. Wat voor haar toen nog ‘misschien’ was, wordt een half jaar later zekerheid: “Misschien moeten wij de focus verleggen en ons bezig houden met het ontwikkelen van de eigen krachten – waar onze cultuur om schreeuwt – onze bewustwording van eigen ervaringen en het reflecteren daarop, om in het licht daarvan allerlei religieuze, theologische en kerkelijke vraagstukken opnieuw te doordenken. Of de ‘anderen’ er naar zullen luisteren?”

Gedachten spelen door haar heen hoe je aan een kerkelijke revolutie op dit punt kunt werken. Zullen de kritische- en basisgemeenten nieuw soelaas bieden? Of hebben de mannenpriesters daar ook al de leiding genomen?

⁸ Drs. T. Halkes, *Een inkomplete theologie*, Kosmos en Oecumene, uitg. St. Willibrordvereniging 's Hertogenbosch, 8^e jaarg. 1974 no. 4-5

II Herschepping

Zal Catharina Halkes er ooit in slagen en mogen beleven, dat zij de Heilige Stoel tot andere gedachten brengt als het gaat om de plaats van de vrouw in de kerk, zoals haar beschermheilige, de visionaire Catharina van Siëna in 1377 Paus Gregorius de XI wist te bewegen vanuit Avignon naar Rome terug te keren? Een soortgelijke poging heeft zij wel gedaan in november 1980 toen zij ter gelegenheid van het bezoek van paus Joannes Paulus II aan West-Duitsland een open brief aan *'mijn broeder Joannes Paulus'* in het West-Duitse katholieke weekblad Publik-Forum schreef.⁹

Haar gedachtenontwikkeling, die in het vorige hoofdstuk enigszins is geschetst heeft vanzelfsprekend plaats gehad in wisselwerking met de werkzaamheden, die zij in die tijd verrichtte. Al tijdens haar theologie studie kreeg zij een training en supervisie over haar pastorale werk, waaraan ze veel had ook ten aanzien van haar eigen persoonlijke ontwikkeling. Ze leerde op een betere manier naar zichzelf kijken en naar de wijze waarop ze met anderen communiceerde. Het wachten was op die persoon of gebeurtenis, die “met één zwaai haar huid, die op zo ongeveer alle plaatsen van haar lichaam was losgeraakt, zou wegtrekken”.

Dat voorrecht was weggelegd voor de Amerikaanse feministische filosofe en theologe Mary Daly (geb. 1928), die praktisch tegelijkertijd de zorg voor en de kritiek op de kerk met haar deelde en dit uitgeschreven had in haar in 1968 verschenen boek *'The Church and the second sex'*. Tine beschrijft deze ingrijpende gebeurtenis, die plaats vond aan de vooravond van het Jaar van de Vrouw, als volgt: “De metamorfose heeft zich, oppervlakkig gezien, binnen een week voltrokken rond Kerstmis 1974. Ik las toen het boek van Mary Daly *'Beyond God the Father'*. Het was alsof de bliksem insloeg, echter zonder brand of vernietiging achter te laten. Maar wel een groot en diep licht in mij en daarna ook om mij heen. De metamorfose was méér dan een gedaanteverandering, ze was een herschepping, een nieuwe geboorte.

Door haar niets ontziende eerlijkheid en consequentiedrang is Mary Daly het geweest, die mij getoond heeft, dat én sommige structuren van het christelijk geloof én vooral een verkeerd verstaan en toepassing daarvan de eeuwen door vrouwen *'op hun plaats houden'* ook al bewegen zij en zijn ze actief”.¹⁰

Aan haar eigen naïviteit wijt ze het, dat ze niet vanuit zichzelf al deze dingen zo helder heeft gezien, die de weg baanden naar een nieuwe heldere ruimte, waardoor ze niet alleen de moed om te zien, maar ook de moed om te zijn voor het eerst diep ervoer. Geen noodzaak meer voor instemming van anderen, maar op weg gaan op een ontdekkingstocht waarvan ze wist: deze eindigt nooit. Zelf typeerde ze het zo: “Als gelovige gezegd: voor mij is het toen Pinksteren geweest, het feest, dat Gods Geest over de mensen komt, uitgebeeld in Maria, de apostelen en vele andere mannen en vrouwen, Pinksteren, het feest van de profetie, van de challenge, van de dwarse lijn die haaks staat op alle zelfgenoegzame banale burgerlijkheid én op elk intolerant, dogmatisch-isme”.¹¹

⁹ Cath. J.M. Halkes, *Open brief aan de paus*, weekblad 'De Tijd' 14 november 1980, als bijlage bijgevoegd

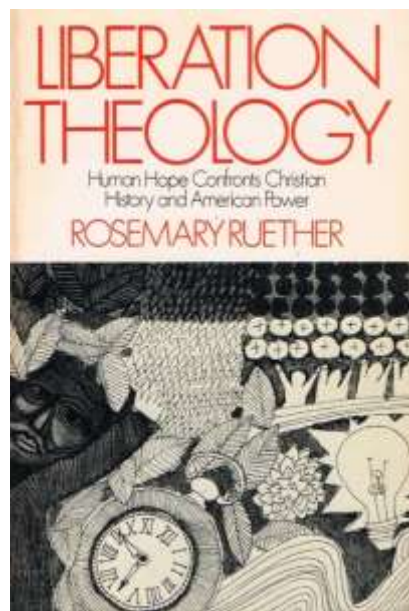
¹⁰ Tijdschrift voor Literatuur en Kunst Chrysalis no. 8, 1981

¹¹ Idem

Dat laatste is het ook wat haar Mary Daly niet op de voet doet volgen in haar ontmaskering van het christendom. Meer aangetrokken voelt ze zich tot de Amerikaanse theologe Rosemary Radford Ruether, uitdraagster van de ‘*messiaanse idee*’, verkondigd en belichaamd in Jezus’ woorden en werken.¹²

Een rijke vrucht

“En misschien is wel één van de meest rijke vruchten van 1968 het feminisme”.¹³ Catharina Halkes voegt er een specialisme aan toe: christenfeminisme. Wat dat inhoudt en wat ze daarmee bedoelt – en wie heeft tot nu toe meer recht die inhoud aan te geven dan zij – heeft ze opgeschreven in het boek ‘*Met Mirjam is het begonnen*’, opstandige vrouwen op zoek naar hun geloof.¹⁴ Wat zij zegt in haar persoonlijk voorwoord van dit boek geldt ook voor dit werkstuk: het is een voorlopig beeld; het profiel van deze eerste kerkmoeder, die de feministische theologie in Nederland een heel eigen vorm geeft, is nog niet af. Maar wat ze schrijft in dit boek is voldoende om begrip te krijgen voor de signalen, die vele vrouwen de ruimte inzenden; erop te reflecteren en een nieuwe geloofsleer te maken.

In dit boekje komen ook de drie sporen van die ene weg samen, die ik in het eerste hoofdstuk beschrijf. Haar pastorale bezorgdheid, waarvan haar hele werk doordrenkt is, verwoordt ze als volgt: “Het gaat immers ook hierom, dat in een lange *Wirkungsgeschichte*, veroorzaakt door een traditionele kerk, haar theologie en haar praxis, het kwaad al geschied is: Eva in taal, beeld en beleving de verleidster geworden is, instabiel en zéér ‘*vleselijk*’. Zoeken naar het nieuwe beeld van de vrouw, het profiel tekenen van ‘*Gottes neue Eva*’ (Kurth Lüthi) is een fundamenteel belangrijke en noodzakelijke opdracht, die vooral gerealiseerd moet worden in het perspectief van de toekomst. Maar nu reeds is het nodig, al kan het nog minder systematisch gebeuren, dat we signalen laten horen en tekens laten zien van bevrijding aan degenen die grondig in de kerken zijn teleurgesteld, zijn gefrustreerd en die reeds in groten getale uit de kerken zijn weggetrokken. Urgenter is, dat we met de rode vlag willen zwaaien: “stop, kerken, met jullie sexismen; word je bewust van onze ‘*apartheid*’ en van jullie halfheid. Misschien kunnen we op deze wijze de exodus van vrouwen uit de kerken tot staan brengen en hen gevoelig maken voor een veel existentiëler en bevrijdender exodus”.¹⁵

In dit vrouwenleven lijkt alles op een wonderlijke manier te zijn voor- en toebereid om tenslotte in volle bloei te komen in het christenfeminisme. De oecumenische beweging, waarin zij al via de Wereldraad van Kerken, de St. Willibrordvereniging en de werkgroep Vrouw/Man/Kerk in de jaren zestig en begin zeventig bezig was, loopt in het christenfeminisme uit in een natuurlijkheid, die deze beweging zo eigen is en typeert. Het onnut gekibbel over eigen kerkgenootschappelijk gelijk ontbreekt bij christenfeministen ten ene male, zonder dat er sprake van is, dat eigen kerkelijke herkomst en traditie worden

¹² Rosemary Radford Ruether, *De laatsten zullen de eersten zijn. Messiaanse cultuurkritiek*, Ten Have - Baarn 1981

¹³ Cath. J.M. Halkes, *Bevrijdingstheologie: ervaring en reflectie*, Wending, jaarg. 33 juli-aug 1978

¹⁴ Cath. J.M. Halkes, *Met Mirjam is het begonnen*, Kok Kampen 1980

¹⁵ Idem

verloochend. Halkes: “We ervaren toch allen, dat onze meest existentiële vragen naar bevrijding van mensen, van kerken en van hun theologie de diverse denominaties te boven gaan en ook weer de wortels van ons mens-zijn en ons christen-zijn raken”¹⁶.

Afgezien van die diverse richtingen in de kerk zijn er religieuze stromingen, die, bijvoorbeeld als de theologe Mary Daly, zich van kerk en christendom distantieren en haar ontdekkingstocht voortzetten. Die eerst gaan kijken naar de religieuze ervaringen van vrouwen nu, die gericht blijken op de goddelijke vonk in zichzelf en van de joods-christelijke traditie niets meer verwachten. Een voorbeeld daarvan is de Goddessmovement in Amerika.

Heel duidelijk eist Halkes voor zichzelf en haar geestverwanten het recht op om ook door het feminisme geen wetten opgelegd te krijgen en haar plaats binnen de kerk en het christendom gerespecteerd wil zien.

“Ik baseer mij op de joods-christelijke traditie” zegt ze¹⁷: “En ik neem die traditie op de korrel. Maar we zijn er als feministen, die binnen het christendom willen blijven, nog niet in geslaagd de feministische theologie op de één of andere manier aan te laten sluiten op de joods-christelijke traditie. Deze traditie heeft in het verleden erg vervreemdend gewerkt. Wij moesten God buiten onszelf zoeken. Je moest die God te vriend zien te houden. Maar zo kom je niet aan de God in jezelf toe, aan de wortels van je bestaan. De almachtige Opziener, zoals die door mensen is gemaakt, die alles van te voren bepaald heeft, is niet mijn God, maar het is ook niet de God, zoals Hij zich aan mensen bekend heeft gemaakt”.

Geen ketterjagerij, of om in vrouwelijke termen te blijven, geen heksenjacht staat zij voor om een ‘rechte’ christenfeministische ‘leer’ na te streven. De kerkgeschiedenis kent al te veel voorbeelden hoeveel er onkerkelijke ‘dogma’s’ is gevechten en geleden. Dogma’s, die via politieke en machtsbelangen of onmondig verklaringen van zelfstandig denkende gelovigen zijn geformuleerd.

Wat nu opschiet op de feministisch religieuze akker wil Halkes laten opgroeien. Niet nu al bepalen wat koren of onkruid is. Tot oordelen is het nog te vroeg.

Mijns inziens heeft de christenfeministische beweging dit voor op wat zich in de eerste eeuwen christendom afspeelde, dat alle geïnteresseerde vrouwen een meer dan gezonde leeshonger hebben ontwikkeld en een bereidheid tonen zich op de hoogte te stellen van wat er gaande is op dit terrein. Niet snel zal zich de één ‘van Daly’ of ‘van Halkes’ – om in paulinische termen te blijven – noemen zonder zichzelf ervan overtuigd te hebben wat deze ‘patriarchen’ werkelijk gezegd of geschreven hebben.

Dat gebeurde in kerkelijke kringen in het verleden – en ook nu nog – te weinig. Resultaat: een verkettering van personen en groepen binnen de kerk, zonder dat men zichzelf overtuigt van de werkelijke leer die een bepaalde, tot nu toe altijd mannelijke, grootheid predikt.

Voor zichzelf heeft Halkes vastgesteld: “Feminisme en christendom: ik weet nu, dat ik mijn leven lang een zoekende zal blijven naar bevrijding en heelwording. Radicaliteit is voor mij de verwijzing geworden naar de wortels (radices) van ons bestaan. Het is pas in de laatste jaren, dat ik me van daar uit durf te laten voeden, dat ik erbij kan, dat er een stroom circuleert

¹⁶ idem

¹⁷ Sieth Delhaas, *Tine Halkes: een moderne kerkmoeder*, Fem. Maandblad ‘OPZIJ’, 10^e jaargang No. 4 april 1982

vanuit die wortels door schoot, hart en hoofd en, beïnvloed door die drie, weer mijn wortels voedt”.

Feminisme: een weg, geen doel

Misschien is dat wat mij in Catharina Halkes zo boeit: haar alles onthullende duidelijkheid over de situatie waarin de vrouw in kerk en samenleving zich bevindt. Haar doordenking van oorzaken van onderdrukking en mogelijkheden tot bevrijding en tegelijkertijd de warme resoluutheid waarmee zij kiest voor Jezus Christus, die voor haar het volledige mensbeeld vertegenwoordigt én haar geïnspireerdheid door de Geest, die vrouwen uit het marginale bestaan in de volheid van het leven plaatst.

a. inleiding

De schrikreactie, die ik bij velen constateer als ik beken feministe te zijn, zou minder vaak voorkomen als men zou weten wat dit ‘isme’ inhoudt. Tegelijkertijd moet gezegd worden, dat het gevaar van verstarring, dat elk ‘isme’ bedreigt of in feite al in zijn tentakels geklemd houdt, afwezig is bij de formulering, die Halkes hanteert: “Er is een verschil tussen emancipatie en feminisme.

Emancipatie (van de vrouw) is een eerste stap op weg naar haar bevrijding, want emancipatie betekent immers de ontvoogding van machten, die bewegingsvrijheid inperken en die je beletten in vrijheid uit te groeien tot een mens zoals jij persoonlijk kunt worden, dat je in je keuze niet beperkt wordt op grond van je sexe.

Feminisme evenwel gaat een stap verder. Feminisme veronderstelt een kritische houding bij vrouwen, zodat zij zich gaan afvragen: moet ik wel en wil ik wel, als geëmancipeerde vrouw, me zomaar inschakelen in de bestaande structuren en patronen; wil ik wel de gangbare waarden en normen accepteren, die me werden opgelegd, of die minstens de voorwaarden zijn om mee te mogen doen; moet ik bijv. een overheersing van de technologie accepteren ten koste van mens en natuur; moet ik wel meedoen aan concurrentie en competitie; en tenslotte: moet ik genoeg nemen met een kerk die hiërarchisch en mannelijk is in haar structuren, en die vaak autoritair overkomt”.¹⁸

Ruim twee jaar later, als vrucht van verder denken en werken formuleert ze het in ‘*Mirjam*’ zo: “Feministen noemen we die vrouwen, die, na hun proces van emancipatie, ervaren dat ze nu op een cruciaal punt zijn gekomen, omdat hun gevoel van onbehagen met de bestaande verhoudingen blijft: dat het nu zaak wordt (verworven) rechten en plichten, structuren, waarden en normen zelf onder kritiek te stellen en ze op hun geldigheid en menselijkheid te onderzoeken”.¹⁹

Vrouwen, die met deze ‘*handleiding tot het feminisme*’ aan de gang gaan, zich al dan niet bewust van de doorgemaakte ontwikkeling naar deze levenshouding, zullen bemerkt hebben, dat feminisme een pijnlijke weg is, die voor elke vrouw een andere route volgt. Deze herkenning van schrik en pijn op weg naar een bevrijdend doel, die ook andere vrouwen blijkt te treffen, heeft dit boek tot een houvast gemaakt met name voor vrouwen, die hun zoektocht binnen de kerken zijn begonnen.

¹⁸ Drs. Cath. Halkes, *Als vrouwen aan het Woord komen*, uitg. Kok Kampen 2^e dr. 1978

¹⁹ Cath. J.M. Halkes, *Met Mirjam is het begonnen*, Kok Kampen 1980

Halkes analyseert dit proces als volgt:

- een fundamentele en radicale bevrijding van vrouwen tot autonome mensen; het is dus een (sociaal) psychologisch proces;
- het vraagt ook om een nadere analyse van de sociale en economische factoren die in het spel zijn (geweest) om vrouwen te onderdrukken; het is ook een sociaal en economisch proces;
- feminisme verzet zich tegen de eenzijdige, masculiene cultuur, het is dus een vorm van tegen-cultuur.²⁰

Het beroep op de eigen persoon van de vrouw is heel sterk. Hebben vrouwen ooit werkelijk over zichzelf nagedacht? Wie ze zijn? Halkes nodigt hen uit voor een tocht naar *'binnen'*. Tot nadenken waarom vrouw-zijn van oudsher verbonden werd aan bepaalde vanzelfsprekendheden zoals moederschap, met de daaraan verbonden eigenschappen, die voor eeuwig het waarmerk *'vrouwelijk'* meekregen. Niet slechts inperkend voor vrouwen, maar tenslotte een struikelblok voor de eigen ontplooiing van het mannelijk deel van de mensheid. Vrouw en moeder werden gepredestineerd tot een binnen-huiselijke leefwijze, die het man en kinderen mogelijk maakte *'buiten'* in het volle leven te functioneren, maar die zelf achterbleef en achterraakte.

Etiketten als: eenvoudig, bescheiden, nederig, op de achtergrond en aanvullend deden de rest. De vrouw schrompelde ineen tot een nietig en onbelangrijk wezen, dat haar bestaan tenslotte, naast haar Schepper, alleen nog dankte aan de man.

Het enige belang, dat de samenleving nog hecht aan haar bestaan is dat van object, dat door aankleding van huis, tuin en keuken – het zo comfortabel en gezellig mogelijk inrichten van het *'hol'* voor het mannetjesdier – als winstgevend medium functioneert, productieverhogend en gemanipuleerd in die behoeften, die de industrie haar aanpraat, die onmisbaar voor haar zijn om haar rol te blijven spelen in het voor haar trieste werelddrama.

Object voor commercie is één, maar de religie vooral heeft het bestaan van de vrouw ontluisterd door haar, als nakomeling van de aartsmoeder Eva, het eeuwige verleidsters stigma in te branden. Halkes toont aan dat kerk en cultuur, kerkvaders en psychologen hand in hand gaan in die eeuwen durende stigmatisering. “Maar”, zo laat Halkes de keerzijde zien, “zag de vrouw in vrijwillig gekozen maagdelijkheid af van elke vorm van seksualiteit, steeg zij daarboven uit en bekende ze zich tot de dingen van de geest, dan kon zij op een voetstuk worden geplaatst als: intuïtief, rein en zuiver, toeverlaat en bron van troost; en via de hoofse liefde verheven worden tot ma donna, inspiratrice, beschermvrouwe en muze”.²¹

Halkes verwijt *'de man'* – afgezien van wisselende omstandigheden in de loop der tijden en de verschillen tussen sociale lagen en klassen – dat hij de vrouw verplicht tot waarden en eigenschappen waar hij zelf niet aan toekomt, maar die hij wel graag in haar zou zien. Bovendien gebruikt hij die eigenschappen puur ten eigen bate, zodat ze haar werking voor de samenleving in directe zin verliezen. Mannelijke waarden worden dientengevolge ook de publieke waarden. Rangorde in waarden betekent een plaats aan de top voor die van de man.

Zelfbevrijding van deze rangorde en projecties van begrippen, die vrouwen niet kunnen vullen en een nieuwe manier van omgang met mannen én met vrouwen, die de mannelijke cultuur

²⁰ idem

²¹ idem

nog steeds als de gangbare beschouwen, kunnen tenslotte leiden tot een nieuwe ‘*sisterhood of men*’ (Mary Daly). Om deze zaak is het het feminisme immers ten diepste begonnen

Via de verbinding, die, naar Halkes stelt, het feminisme onvermijdelijk moet leggen met het socialisme, omdat de onderdrukking van de vrouw onweerspreekbaar verbonden is met het huidige economische systeem: – “Patriarchaat en kapitalisme grijpen in elkaar en versterken elkaar; om dan tot de conclusie te komen, dat feminisme (tegenover het patriarchaat) en socialisme (tegenover het kapitalisme) elkaar nodig hebben, willen we ooit tot een nieuwe humane vrijheid komen voor allen” – kan ze het niet laten in het uiteen zetten van het feminisme als tegencultuur, stil te staan bij de ideeën van Marcuse over feminisme en Marxisme. Ze acht ze onmisbaar voor de theologische doordenking van het onderwerp.

Marcuse stelt, dat vrouwen geen klassen zijn in de marxistische zin – sexe gaat door alle klassen heen – maar vrouwen zijn wel mede door hun klasse geconditioneerd. De bevrijding kan dus alleen bereikt worden door een verandering in het hele sociale systeem. Feministisch socialisme is dus een specifieke vorm van socialisme, een overstijging ervan. De vrouwenbevrijdingsbeweging verschijnt dan als revolutionaire functie van het vrouwelijke in de heropbouw van de samenleving.

Natuurlijk hebben alle vormen van tegencultuur hun roep om meer menselijkheid laten horen. Maar in al die vormen blijft overeind, dat het tenslotte slechts gaat om de socialisering van een cultuur, die toch het meest diepgaande dualisme verdedigt: de verheffing van de mannelijke sexe boven de vrouwelijke. Daarom hecht Halkes aan de term ‘*feminisme*’ om duidelijk te maken waaruit het protest van vrouwen bestaat, waarbij ze aantekent, dat vrouwen, en met name in deze tijd de middle-class vrouwen, nog steeds zich de haar opgelegde rol, die toch niet altijd oncomfortabel is, kritiekloos laten welgevalen ‘*hebben*’, adviseert zij haar zusters er een goede gewoonte van te maken in zich zelf te keren in een kritisch gewetensonderzoek om na te gaan of we trouw blijven aan de waarden, die we zeggen te belijden; of we beweeglijk genoeg zijn om te kunnen veranderen en groeien, wanneer we weer nieuwe aspecten en factoren ontdekken; en of de wijze waarop we opereren, ons uiten en de methoden die we voor de bevrijding gebruiken model kunnen staan voor en iets uitdrukken van de idealen, die ons op de been hebben gebracht.

b. een tegenstrijdige combinatie?

Verdraagt theologie feminisme? Dat is een zoektocht, waaraan het feminisme nog volop bezig is en waarvan het einddoel nog niet bekend is. Omgekeerd: feminisme verdraagt wel theologie. Al zijn schrik en verontwaardiging nog altijd de reacties van het grootste deel van de ‘*mannenbroeders*’.

Het lijkt me goed de formulering van Catharina Halkes over feministische theologie hier weer te geven: “het is een theologie van feministen. Zij, opstandige vrouwen, zijn het onderwerp, het subject van deze theologie en hun relatie tot God en het goddelijke is er in eerste instantie het object van. Met feministische theologie wordt dus niet bedoeld een ‘*vrouwelijke*’ theologie. Men kan ook spreken over een contextuele theologie. Daarmee bedoelen we, dat de beleving van onderdrukking/inperking en de ervaring van bevrijding, van de strijd om zichzelf te worden en van de vreugde om een nieuw levensgevoel, maar ook de solidariteit met alle onderdrukten in de samenleving en het hartstochtelijk zoeken naar

nieuwe menselijke verhoudingen – de context vormen van deze theologie. vanuit deze context komen de vragen op en vertrekt het denken, spreken en handelen”.²²

Menswording van vrouwen, die in een nieuwe ruimte stappen, impliceert het zoeken naar een nieuwe relatie met God. Een werkelijk eigen relatie, die niet meer door mannelijke dogma's wordt gedictieerd.

Bezig met deze theologische zaken raakt Halkes als het ware in een stroomversnelling, aansluitend op de ontwikkelingen, die gedurende de jaren zeventig op gang gekomen zijn: een daadwerkelijke uittocht van steeds meer vrouwen uit de kerk. Vrouwen, die tot haar ontzetting merken, dat de zaken er wezenlijk anders bij liggen dan hen eeuwen lang is voorgehouden; dat mannen niet bereid zijn althans hun oogkleppen af te doen en dat er dus van een vernieuwde samenwerking binnen de kerken voorlopig geen sprake zal zijn. Daarom maakt Halkes deze gedesillusioneerde vrouwen duidelijk, dat de context van feministische theologie er niet alleen één is van uittocht, maar evenzeer ook van doortocht en intocht. Het wordt een exodus, die doorbreekt in een doelgerichte reis op weg naar het Beloofde Land. Geen eindeloze zwalkpartij meer door de woestijn, waarbij vrouwen zich blindelings door mannen moeten laten leiden.

Feministische theologie kan daarom niet, kan wellicht nooit, omschreven worden als een geheel overzichtelijke, systematische theologie. Halkes zegt: “Ze kan dat niet, gezien haar jeugd; maar ze wil het ook niet, omdat ze veel meer een proces is van theologiseren, een dialektisch proces van actie/reflectie, dat steeds weer nieuwe vragen zal opleveren”.

Godsbeeld en mensbeeld

Het Godsbeeld bepaalt het mensbeeld. In God de Vader, zoals God in het Oude Testament al wordt genoemd en zoals Hij de eeuwen door is blijven heten, ligt het mensbeeld besloten. De man alléén lijkt het beeld van God te mogen weerspiegelen. Daarbij is kennelijk vergeten, dat God zich noch als man, noch als Vader heeft geopenbaard maar als JHWH, als een werkwoord: De Zijnde. Ook in dit opzicht moeten feministische theologen zelf op ontdekkingsreis gaan, zoals de deelnemers van de Grailville-conferentie in 1972, volgens het verslag van Sheila Collins²³, tot een uitbeelding van God kwamen als knooppunt van alle werkelijkheid in plaats van autoritaire top.

Sindsdien hebben vrouwen een creativiteit aan de dag gelegd om met allerlei vitale Godsbelevingen hun geloof weer een menselijk gezicht te geven, waarbij zij de krachtbron van God veel meer ontdekken in zichzelf dan de transcendente godsvoorstelling van een halve religie ooit heeft kunnen bereiken.

²² idem

²³ idem

Wijs geworden door de schade en schande van het verleden schrikken vrouwen er voor terug God al te snel een persoon te noemen, omdat de kans op een ‘*afgodsbeeld*’, waarin God weer Rechter, Krijgsman, Wreker en Veldheer wordt, voortdurend op de loer ligt. Halkes noemt theologen als Maria de Groot (Ned.) en Phyllis Trible (VS), die geduldig zoeken in de Schrift naar een andere dimensie die in onze geloofsuitdrukking verloren is gegaan.

In dit boek van Halkes vinden we weer terug wat zij al aan het eind van de zestiger/begin zeventiger jaren benadrukte: dat het beeld Gods-zijn van de mens inhoudt, dat de mens relationeel is en mens wordt aan relaties. “Enerzijds heeft de mens als schepsel Gods, vrouw zowel als man, haar/zijn centrum in zichzelf; ze hoeven het niet buiten zichzelf in de ander te leggen. Anderzijds komt de mens als beeld Gods pas ten volle tot ontplooiing in relaties met de medemens.” Daarmee wil Halkes zeker niet zeggen, zoals het christendom tot nu toe te nadrukkelijk heeft verkondigd, dat de relatie man/vrouw dwingend is; het gaat over menselijke relaties in het algemeen.

Met die opmerking plaatst ze tegelijkertijd een vraagteken bij de stelling: ‘*Feminisme is Lesbianisme*’. Hiervan geldt hetzelfde als van de vroegere stelling: je hoort als vrouw getrouwd te zijn.

Afgezien van het mens-zijn in relatie tot de medemens wijst Halkes op de onvoorwaardelijke keerzijde, dat we in de relatie tot God Zijn roep ook zullen moeten beantwoorden om onszelf te overstijgen: levend in een op en neer gaande beweging van transcendentie en immanentie. Deze nieuwe visie is nu net waaraan het de vrouw altijd ontbroken heeft: een eigen relatie met God vanuit haar vrouw-zijn, zoals ze zelf nu gaat ontdekken, dat ze er van God als vrouw mag zijn. Via het man-zijn van Jezus Christus, de inspirerende werking van de heilige Geest en ethische en sociale vragen, beëindigt Halkes haar uitleg omtrent de feministische theologie door kritische vragen aan ‘*onszelf*’ te stellen.

Feminisme zegt heelheid voor te staan, maar het polariseert tegelijkertijd. Nogmaals wordt gesteld, dat feminisme een kwaliteit van ‘*leven*’ en ‘*zijn*’ wil bewerkstelligen én het moet strijd voeren.

Want: “het feminisme wil voorbij het vrouwelijke of het mannelijke tot het heel-menselijke komen”. Die paradox zullen vrouwen moeten uithouden totdat zij in de westerse cultuur zowel als in de derdewereldlanden die levensruimte krijgen, die haar toekomst. Zolang zal er strijd zijn.

Sexualiteit

Opvallend in haar bezig zijn met feministische theologie is de plaats die Catharina Halkes inruimt voor de seksualiteit. Ook komen wij dit aspect in vroegere publicaties van haar tegen. Een terrein, dat haar aandacht houdt omdat zij juist door het contact met vele vrouwen erin bevestigd is, dat op het terrein van de seksualiteit juist in samenhang met de religie vrouwen zich onaangenaam en pijnlijk geraakt weten.

Zij sluit aan bij wat Ros. Radford Ruether en Eugene Bianchi schrijven in ‘*From machismo to mutuality*’ en pleit voor een humanisering van de seksualiteit. Door het eenzijdige mannelijke stempel, dat onze cultuur draagt is de seksualiteit zelf slachtoffer geworden van de angst voor liefde, voor relaties en voor overgave. Halkes haalt Ruether aan die zegt: “Sexualiteit is omlaaggehaald teneinde de uitdaging tot liefde af te schermen. Deze verlaging heeft aanvankelijk plaats gehad, doordat het lichaam en zijn lusten moesten worden bedwongen op

last van de ascese. Ze heeft nu plaats, in de zogenaamde sexuele bevrijding, waarin de geest geen kans krijgt ... Orgasme (hoe meer en hoe volmaakter en hoe beter), wordt een prestatie en een product dat van het hoogste belang is en waarop de porno-industrie mikt. "One makes love with genitals and not with selves ..."24

Om over na te denken en gedachten over uit te wisselen tussen feministen onderling en vrouwen en mannen samen, citeer ik:

*"Pas vanuit de noodzaak tot werkelijke, persoonsgerichte relaties tussen mensen, kan een sexuele ethiek worden opgebouwd die richtinggevend is zowel ten aanzien van ieders eigen authenticiteit als ten aanzien van de wederkerige verantwoordelijkheid. Pas van hieruit komen vragen over het instituut van het huwelijk, trouw voor het leven, echtscheiding en homosexualiteit/lesbianisme in het juiste licht te staan"*25

Catharina Halkes komt dan via het boek van Gollwitzer over het Oudtestamentische 'Hooglied' tot de slotsom, dat juist in dit bijbelboek de gelijkwaardigheid van man en vrouw tot uiting komt: het liefdesverlangen en de liefdesuitingen, zowel van de jongen als van het meisje worden onbevangen bezongen en elk van hen uit ze ook; beiden zijn subject van een liefdesspel in wederkerigheid.

Hier is inderdaad sprake van het geschenk van de menselijke seksualiteit.

²⁴ idem

²⁵ idem

Nawoord

Om mezelf ervoor te behoeden in herhalingen te vallen en van het tweede deel van dit werkstuk een boekbespreking te maken laat ik de *'Vingeroefeningen'* en het *'Drieluik voor Maria'* buiten deze beschouwing. Het is mij immers te doen geweest te proberen duidelijk te maken hoe Catharina Halkes, docente in de feministische theologie aan de Katholieke Universiteit in Nijmegen, langs allerlei wegen, in een onstuitbaar proces is doorgebroken naar de feministische theologie.

Wie zich wil oefenen in die theologie of wie meer wil weten hoe Tine opnieuw kennis maakte met Maria, maar dan vanuit de Schriften "als de eerste der gelovigen van het Nieuwe Verbond", die adviseer ik *'Met Mirjam is het begonnen'*, deze handleiding bij de zoektocht van opstandige vrouwen naar hun geloof zelf te lezen.

Je zult evenals ik gegrepen worden door diepe gevoelens over de manier waarop Tine met de bijbel aan het werk gaat én de vrouwelijke vondsten, die zij stuk voor stuk tevoorschijn haalt. Een vreugde, die aan de heilige Geest doet denken heeft mij bij het lezen ervan tenminste wél besprongen.

Tien jaar feminisme: wat mijzelf betreft ik ben nu vijf jaar bezig met feminisme en theologie. En nog heb ik het gevoel, dat ik nog helemaal aan het begin sta. Mijn honger naar kennis, naar ontdekken, nieuwe vergezichten is nog niet gestild. Tegelijkertijd bespeur ik bij mezelf een aarzeling hoe nu verder. Niet, dat er niet voldoende materiaal wordt aangereikt door de vrouwen, die elk op haar eigen wijze nieuwe stof aandragen om verder te komen op de ingeslagen weg. Maar waar ik naar uitkijk is praktische uitwerking. Of, zoals ik Dorothee Sölle in november 1981 op de Europese Vrouwen Vredesconferentie hoorde zeggen: "Wij, vrouwen, moeten de structuren binnen dringen en ze van binnen uit veranderen".

Zijn we daarvoor al sterk genoeg? Misschien? Of hebben we er eigenlijk geen zin meer in? Maar als we het wel willen, zullen we ook daarvoor de moed moeten vinden ons te oefenen. Ik heb het gevoel, dat het tijd wordt om strategieën uit te stippelen. Want we moeten voorkomen, dat óf de vrouw niet uit de verf gekomen is als het koninkrijk van God gekomen is, of dat de komst van dat rijk enorm wordt vertraagd door de ongelijkheid van het beeld Gods, dat de mens – vrouw-man – behoort te zijn.

Daarom wil ik tot slot het actieprogramma doorgeven, dat Tine Halkes ons in haar boek aanreikt om er mee aan de gang te gaan: *'liever vandaag dan morgen...'*.

- a. hernieuwde beleving en bestudering door vrouwen van vrouwenfiguren in de bijbel; hoe zijn ze opgevat en waargenomen, door wie en waartoe? Zien we hen nu anders; krijgen ze meer kleur, meer reliëf?
- b. bestudering van de bijbelse taal in al haar facetten, naar haar structuur, grammaticaal geslacht, woord- en beeldgebruik. Zal de Schrift dan minder massief mannelijk blijken te zijn?

- c. welke cultuur- en cultuurelementen vanuit de omringende gebieden hebben tóch hun sporen in Israël, in zijn geschriften, achtergelaten, hoewel Israël één groot protest daar tegen was? Wat hebben moederreligies aan elementen ingebracht die eindelijk onbevangen op hun waarde bekeken moeten worden?
- d. intussen klinkt in elke liturgie, in de preek of in de katechese het Woord wél, en kan het kwaad van verzwijging van de helft der mensen, van veronachtzaming en misverstaan doorgaan.

Heel concreet en alert kunnen vrouwen dit telkens weer signaleren en registreren, en vooral positief in aanspreekbare voorbeelden en alternatieven een handreiking doem om een vollediger mensbeschouwing te hanteren.

Feministische theologie kan en mag immers niet eenzijdig bestaan uit beschouwingen en wetenschappelijke reflectie; ze moet zich tegelijkertijd tot praktische werkelijkheid maken in nieuwe liturgische teksten, aanzetten tot woordverkondiging, in nieuwe poëzie vol verrassende beelden”.²⁶

²⁶ idem

Bijlage Steeds meer vrouwen voelen zich door de paus in de steek gelaten

Catharina J.M. Halkes Nijmegen

De Tijd, 14 november 1980

Inleiding

Deze week reist paus Joannes Paulus II naar West-Duitsland. Ter gelegenheid daarvan heeft mevrouw Catharina J.M. Halkes, werkzaam aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, een open brief aan de paus gepubliceerd in het West-Duitse katholieke weekblad Publik-Forum. Deze brief wordt, in Nederlandse vertaling, tegelijk gepubliceerd door *de Tijd*.

Aan mijn broeder Johannes Paulus,

Steeds meer en dringender voel ik mij geroepen mij tot u te richten vanuit een grote bezorgdheid over het negatieve effect dat vele van uw woorden tot en over vrouwen bij ontelbare vrouwen teweegbrengt.

Misschien bent u verbaasd over de wijze waarop ik u aanspreek. Maar deze vormt juist de sleutel om tot een verstaan uwerzijds van mijn brief te komen. Wij leven immers, minstens in de westerse cultuur, in een samenleving die niet meer patriarchaal is maar die, althans in haar beste uitingen, mensen oproept tot zelfstandigheid, mondigheid en vooral tot eigen verantwoordelijkheid. U weet ook dat de bijbel zelf nog sterk geworteld en gekleurd is door de toen heersende patriarchale cultuur. Maar evenzeer weet u hoe in de duizend jaar van zijn ontstaansgeschiedenis er ook al een interne kritiek binnen de heilige Schrift te bespeuren valt, die vooral in het Nieuwe Testament concreet is aan te wijzen. Ik denk hier met name aan de woorden van Jezus "Noemt niemand van u op aarde vader; gij hebt maar één Vader, de hemelse" (Mat. 23,9) en: "Gij hebt maar één Meester en gij zijt allen broeders". Het is daarom in deze wederkerigheid van zusters en broeders die hun geloof stellen in God dat ik u aanspreek, mij wel, bewust van de verscheidenheid in gaven die ons is geschonken vanuit de goddelijks Geest.

Het tweede Vaticaans Concilie heeft ons attent gemaakt op een geloofsreflectie die mede wordt ingegeven door de tekenen van de tijd. Het nauwkeurig luisteren naar het denken, voelen en handelen in deze tijd en het gevoelig luisteren naar de H. Schrift en de influisteringen van de Geest kunnen pas samen het fundament van ons spreken vormen. Dit geldt voor u, maar ook voor alle pastores, theologen en zich verantwoordelijk voelende gelovigen, zowel mannen als vrouwen.

Het is als gelovige vrouw en als theologe dat ik u dringend vraag met ons als vrouwen in gesprek te treden. In de vele toespraken die u reeds hebt gehouden en waarin u zich ook tot vrouwen hebt gericht of over ons hebt gesproken, blijkt u het moederschap als de roeping bij uitstek voor de vrouw te zien, onder meer in uw toespraak van 10 januari 1979. U gaat

daarmede volstrekt voorbij aan het zoeken van vele vrouwen om zelf hun identiteit te vinden en hun levensroeping te leren kennen zonder dat anderen (vooral en bij voortduring mannelijke denkers, theologen en kerkelijke leraren) deze al eens en voor altijd hebben vastgelegd.

Wij menen dat onze lichamelijke, die verwijst naar de mogelijkheid van leven dragen en voortbrengen, niet als een fixering moet worden beleefd maar ook getranscendeerd/overstegen kan worden door voor een levensontwerp te kiezen, waarbij moederschap misschien niet onmiddellijk, misschien nooit, misschien pas later, gerealiseerd wordt.

Het ergste is dat u deze keuze voor autonomie en zelfbepaling door vrouwen telkens snel met egoïsme betitelt en daarbij tekort doet aan de worsteling van vrouwen die in de heersende westerse cultuur, zowel vroeger in de antieke als later in de christelijke, eigenlijk altijd vanuit de andere sexe zijn gedefinieerd en dus gedepersonaliseerd.

Vervolgens maakt u een valse tegenstelling, bijvoorbeeld in uw woorden tot de Ierse vrouwen in Limerick (1 oktober 1979) als u een maatschappelijke functie in de samenleving tegenover moederschap stelt. U doet het dan voorkomen alsof er niet een grote mate van verantwoordelijkheid bij vrouwen kan leven, die ervoor kiezen te werken in de wereld en daardoor de eenzijdigheid van een masculiene en op prestaties bewuste samenleving trachten te doorbreken. De bevrijding van vrouwen is ontstaan vanuit het verlangen zelf subject van ons bestaan te worden en de structuren van kerk en samenleving te vermensen door hun medewerking daaraan.

Geloof u mij, wanneer ik zeg dat u en het kerkelijk leergezag aan geloofwaardigheid zouden winnen wanneer u die nieuwe strevingen, ontdekkingen en verlangens die bij vrouwen leven, serieus zou nemen. U zou dan van henzelf kunnen vernemen wat ze nu eigenlijk bedoelen en u zou op de inhoud van hun publicaties ernstig kunnen ingaan.

Ten slotte, broeder Johannes Paulus, wil ik u met nadruk verzekeren dat deze open brief in grote bezorgdheid is geschreven. Immers, voor een groeiend aantal vrouwen worden de kerkelijke uitspraken steeds ongeloofwaardiger. Zij benemen haar het zicht op de bevrijdende boodschap van Jezus Christus. Daardoor dreigt de religieuze dimensie, zo noodzakelijk in ons leven, weg te vallen. Het is hierom dat ik mij tot tolk wil maken van deze bezorgdheid om u dringend te vragen een reeks persoonlijke, voortgaande en indringende gesprekken met ons te voeren.

Tot mijn vreugde heb ik uw positieve en bewogen woorden gelezen toen u op 5 november 1978 over de kerklerares Catharina van Siena sprak. Deze vrouw, ontvankelijk voor wat de Geest haar ingaf, heeft in een periode van onzekerheid de weg aan de kerk gewezen, zoals u terecht opmerkt. Met name was zij de lerares en geleidster van de pausen die zij vermaande van Avignon weer naar Rome terug te gaan. Ik ben blij dat u juist in haar een zichtbaar teken ziet van de zending van de vrouw in de kerk. Indien u echter wilt luisteren naar de tekenen van deze tijd, dan kunt u nú in het protest van talloze vrouwen tegen uw uitspraken eveneens een teken zien; een teken namelijk van de zending tot vrijmoedige verantwoordelijkheid van alle leden van de kerk. Dit protest richt zich tegen de eenzijdige antropologie wanneer u over vrouwen spreekt. Vanuit uw afgeknotte visie op vrouwen, op onze lichamelijke, vloeien talloze andere gezichtspunten voort over de menselijke seksualiteit waarmee u goedwillende mensen (vrouwen en mannen) ongelukkig maakt en de kerk ongeloofwaardig.

Er groeit een nieuwe zelfbeleving van vrouwen die een teken van hoop is, in hun streven naar voller menselijkheid, zowel bij mannen als vrouwen, en naar het afbreken van machtsstructuren. Niet het moederschap is de fundamentele roeping van vrouwen. Jezus zelf relativeert dat, met name als in de menigte tot wie hij spreekt een vrouw plotseling uitroept “Gelukkig de schoot die u gedragen heeft en de borsten die u hebben gevoed.” Maar Hij spreekt dan: “Veeleer gelukkig die naar het Woord van God luisteren en het onderhouden.” (Lucas 11, 27-29).

Natuurlijk blijft ouderschap een belangrijke opdracht als een van de wegen tot het meewerken aan het beheren van de schepping. Maar dit geldt evenzeer voor mannen als voor vrouwen. Een onderling overleg tussen de ouders kan het mogelijk maken dat beiden en voor hun gezin beschikbaar zijn en voor de samenleving.

Geloof u mij, broeder Johannes Paulus, wanneer u niet in gesprek wilt treden met ons en ons zelfs geen antwoord waardig keurt, verwijdert u zich steeds meer van ons. Daarmee vervreemdt u een groeiend aantal vrouwen van de kerk. Dit kan toch evenwel uw bedoeling niet zijn. Hecht u toch nu geloof aan wat de Teresa's, Catharina's, Maria's en de Hildegards u in deze tijd onder de aandacht brengen en laat ons samen zoeken naar betere wegen.